

У ГЛИБ ВІКІВ

Євген Ногін

●

НЕОЛІТИЧНІ ПЛЕМЕНА ЯМКОВО-ГРЕБІНЦЕВОЇ КЕРАМІКИ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО ПОЛІССЯ

Географічно Чернігово-Сіверське Полісся охоплює досить велику територію, до якої входить міжріччя Дніпра - середньої течії Десни та пониззя Сейму, і є своєрідною прикордонною смугою між лісовою та лісостеповою зонами, що протягом тисячоліть слугували багатьом народам не тільки географічним, але й етнокультурним порубіжжям.

В епоху неоліту окреслений регіон був певною мірою контактною зоною, де взаємодіяли два найбільші культурно-історичні світи неоліту Східної Європи: ямково-гребінцевої кераміки та дніпро-донецького культурного ареалу. Більшу частину цієї території населяли носії культури ямково-гребінцевої кераміки. Вона є південно-західним проявом масиву споріднених між собою культур спільноти, що існувала на теренах Східної Європи. Ця територія також входить до ареалу не так давно відкритої лисогубівської культури раннього етапу неоліту, належність якої до певного культурного кола й досі викликає серед науковців дискусії¹.

Перші пам'ятки з ямково-гребінцевою керамікою були відкриті в Україні у 1901 році в басейні Сіверського Донця і введені до наукового обігу В.О. Городцовим², І.О. Федоровським³, В. Спесивцевим⁴.

На Чернігово-Сіверщині поселення згаданої культури досліджувалися багатьма вченими, але найважливіші роботи були проведені М.Я. Рудинськом⁵, Ю.С. Виноградським⁶, М.В. Воєводським⁷, В.М. Даниленком⁸, Д.Я. Телегіним⁹, С.С. Березанською¹⁰ та В.І. Непріною¹¹.

Неоліт ямково-гребінцевої кераміки на даній території представлений залишками поселень та окремими знахідками. По Дніпру вони відомі на Лівобережжі та вище гирла Прип'яті, на Десні, де зустрічаються трохи нижче Чернігова - в гирлі р. Білоус, а також по Сейму.

Головною характерною рисою пам'яток окресленої території є своєрідний глиняний посуд з різного вигляду ямковим або ямково-гребінцевим орнаментом та схожі типи виробничого інвентаря.

Поселення, головним чином, розташовані на піскових дюнах у заплавах річок, біля озер, а також на останцях та мисах борових терас.

Про характер житлових споруд на поселеннях ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся, як і на решті поселень цієї культури, розташованих на території України, на сьогодні відомо небагато. Можна сказати, що житла були наземними та трохи заглибленими, округлими або підпрямокутними у плані, вогнища - заглиблені у підлогу. Навколо них були скупчені уламки посуду, крем'яні та кварцитові знаряддя та відходи виробництва, які окреслювали межі житла.

Зокрема, на поселенні біля хут. Гришівка в Борзянському районі Чернігівської області досліджені залишки чотирьох жител із заглибленими підлогами, які стратиграфічно послідовно змінювали одне одного¹².

Під час розкопок та розвідок на пам'ятках неоліту ямково-гребінцевої кераміки було зібрано багато речового матеріалу - фрагменти глиняного посуду та штампів для його орнаментатії, крем'яні, кварцитові та кістяні знаряддя, прикраси та фауністичні залишки. Цей матеріал свідчить про основні заняття тогочасної людності: мисливство та рибальство. Такий висновок бачиться доцільним і з огляду на те, що епоха неоліту на території Чернігово-Сіверського Полісся за геологічною періодизацією збігається із середнім голоценом, який у свою чергу характеризується умовами кліматичного оптимуму. Це час максимального розповсюдження лісів у південному та північному напрямках. Сосново-березові ліси з домішками широколистяних порід (дуба та липи) займали всю північно-східну територію нинішньої України, а на півдні сягали вузької смуги лісостепу. За таких природних умов навряд чи можна говорити про значне поширення землеробства та скотарства, що підтверджується й археологічними матеріалами.

Для виготовлення знарядь праці на поселеннях неоліту ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверщини використовувався кремій, місцезнаходження якого відомі на річках Сож та Десна. Техніку розщеплення кременю характеризують нуклеуси. Характерними їх формами є призматична з паралельними одна одній площинами; клиноподібна з прямою, дугоподібною або асиметричною гранню на кінці нуклеуса; плоска; трикутна; овальна та близька до останніх за оформленням - дисковидна. Нуклеуси після сколювання заготовок часто використовувалися для виготовлення відбійників, віджимів, різців, скребел та інших знарядь. Специфічну особливість кременевим комплексам неоліту ямково-гребінцевої кераміки надають трикутні та овальні нуклеуси¹³.

Крем'яний інвентар пам'яток досліджуваної території вирізняється великим розмаїттям знарядь, особливо ріжучих. Як ножі використовувалися відщепи та пластини, на яких один чи обидва краї були загострені одно- або двобічною ретушшю, а іноді і без додаткової обробки. Зустрічаються ножі, виготовлені з крупних відщепів підтрикутної форми, один з кінців яких загострений ретушшю, - так звані гострокінцеві відщепові ножі. Достатньо широко були розповсюджені пластинчасті ножі зі скошеним ретушшю кінцем, який слугував для упору пальця. Трапляються також ножі з черешком, що вставлявся скоріше за все в рукоятку, але їх відомо поки що небагато.

Для розколю шкір використовувалися різакі. Від ножів їх відрізняє спосіб тримання в руці або в руків'ї і, як наслідок цього, - особливе оформлення, часто схоже на оформлення сокир. Знаряддя цієї групи виготовлялися з відщепів, пластин та масивніших заготовок, які оформлялися шляхом двобічної ретуші. Серед різаків пластинчатих зустрічається два типи: кінцеві та бокові. В комплексах ямково-гребінчастої кераміки широко представлені знаряддя, які прийнято називати різчиками¹⁴. Функціонально вони аналогічні різцям, але відрізняються від них оформленням робочої частини. Робочі кінці різчиків, як правило, заповіровані від вживання.

Скребки. У цій групі трапляються знаряддя пластинчатого типу кінцеві з дугоподібним лезом, ретуш часто переходить на бічні краї заготовки. Відщепові скребки виготовлені на коротких відщепах з широким кінцем, лезо оформлене крутою ретушшю. Зустрічаються дугоподібні, прямі, скошені тощо.

Знаряддя для обробки дерева представлені сокирами, теслами, долотами, клинами - всі вони у свою чергу мають декілька типів та видів.

Наконечники стріл дуже різноманітні. Відщепові та пластинчасті типи представлені трикутною формою, іноді з виїмкою в основі, з двобічною крайовою ретушшю, серцеподібною форми, а також листовидно-черешкові.

Окрім згаданих знарядь, на пам'ятках культури ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся була знайдена велика кількість речей, притаманних усім неолітичним культурам Євразії: проколки, свердла, віджимники та відбійники.

Для виготовлення знарядь досить широко використовувався кварцит. Вони

представлені тими ж типами знарядь, що і крем'яний інвентар, але щодо видів - кварцитовий інвентар значно бідніший. В цілому кварцитові вироби від кременевих відрізняються більшими розмірами, масивністю та грубістю оформлення. Ряд видів знарядь виготовлявся виключно з кварциту: шліфувальні плити, пести-терочки, грузила, зернотерки.

Узагальнюючи коротеньку характеристику кременевого та кварцитового інвентаря, слід підкреслити, що його особливістю є співіснування мікро- та макролітичного способів обробки кременю та макролітичних прийомів в обробці кварциту. Багатьма дослідниками ця обставина пояснюється тим, що племена ямково-гребінцевої кераміки цього регіону перебували в зоні контакту населення степів та лісових районів. Отже, в цілому цей виробничий комплекс може бути поставлений в коло неолітичних культур Волинського Полісся, Верхнього та Середнього Подніпров'я, Литви, Верхнього Поволжя та Верхнього Дону¹⁵.

Для виготовлення окремих видів знарядь праці використовувалися кістки тварин. На жаль, вони дуже погано зберігаються в піску, а більшість досліджених поселень розташована саме на піскових дюнах у заплавах річок та поблизу озер. Це не сприяло збереженню великої кількості кісток та виробів з них.

Кістяні знаряддя знайдені на поселеннях по р. Десні та р. Сейму. Вони представлені копалками, долотоподібними знаряддями, мотиками, рибальськими гачками та гарпунами, наконечниками списів та стріл, проколками та окремими фрагментами кісток зі слідами різання та свердлення.

Незважаючи на загальну схожість окремих типів кістяного інвентаря з пам'яток ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся з типами кістяних знарядь пам'яток інших територій, виділяються морфологічні особливості або своєрідність у способі виготовлення та обробки. Цей факт дозволив підкреслити типологічну самостійність кістяної індустрії регіону¹⁶.

Особливістю керамічних комплексів, знайдених на поселеннях ямково-гребінцевої кераміки, є їх дуже сильна фрагментарність. Досі невідомі знахідки цілого посуду. Дуже рідкісні випадки, коли є достатня кількість даних для графічних реконструкцій. Одна з перших спроб розробити типологію кераміки, притаманної неоліту ямково-гребінцевої кераміки Північно-Східної України, була зроблена С.С. Березанською та В.І. Непріною¹⁷.

Весь посуд виготовлений способом стрічкового наліплювання. За складом глиняного тіста виділяються такі групи посуду: з чистої глини з природними домішками піску; з рослинними домішками та кварцовим піском; з домішками черепашок; з домішками піску та кровавику. Поверхня посуду зовні та зсередини рівно заглажена, часто - за допомогою зубчастого штампа.

За товщиною стінок виділяються посудини дуже тонкостінні (не більше 0,3 - 0,4 см), тонкостінні (не більше 0,5 - 0,7 см) та товстостінні (0,8 - 1,0 см).

Для прикрашання поверхні використовувалися різні види гребінцевого штампа та стрижні з різноманітно оформленими кінцями для нанесення ямкового узору. Характерне суцільне заповнення всієї зовнішньої поверхні ямково-гребінцевими відбитками. Біля країв вінчиків зустрічається орнаментация по внутрішній частині посуду. Композиції з ямкового та гребінцевого орнаментів спостерігаються різні: досить часто це декілька рядів відбитків навскіс поставленої гребінки біля краю посудини з ямковим орнаментом, який розташований у шаховому порядку або у вигляді паралельних вінчику рядів. Іноді нанесення ямкового орнаменту виконувалося у скорописній манері, іноді одинарні або подвійні горизонтальні рядки ямок чергувалися з одним чи двома рядами горизонтально поставлених відбитків гребінки; також часто зустрічається групування ямкового орнаменту у геометричні фігури - ромби, трикутники тощо.

Окрім ямкового та гребінцевого штампів, для прикрашання поверхні посуду використовувались лопаточки різної ширини або вістря для нанесення накольчастого орнаменту. Менш розповсюджені види орнаменту - проглажено-лінійні риси, прямий штамп, насічка.

У цілому для орнаментации посуду характерне горизонтально-зональне розташування орнаменту, який заповнював 90 % поверхні .

За формою посуду виділяються чотири типи: глибокі гостро- або округлодонні горщики з плавнобіконічним тулубом; неглибокі горщики напівяйцевидної форми із трохи загнутим всередину краєм, з гострим чи округлим днищем; глибокі горщики з високим циліндричним горлом, різко відокремленими плечиками та гострим або плоским денцем; миски напівсферичної та конічної форми.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що наявність в керамічних комплексах типової ямково-гребінцевої кераміки поряд з посудом іншої культурної приналежності - з гребінцевим та лінійно-прогладженим орнаментом, типовим для раннього етапу дніпро-донецької культури, з накольчатим орнаментом, який є характерним для неоліту Верхнього Дону та лисогубівських поселень, мало орнаментованого посуду з високою горловиною, характерного для племен середньостогівської культури, - пояснюється розвитком культури ямково-гребінцевої кераміки у строкатому культурному оточенні та зв'язками з південними степовими територіями.

Пам'ятки з ямково-гребінцевою керамікою, поширені на території Чернігово-Сіверського Полісся, не належать до одного періоду. Свого часу багатьма дослідниками робилися спроби розташувати їх в історичному часі та просторі локальними та хронологічними групами¹⁸. Найгрунтовнішим видається варіант, запропонований В.І. Непріною¹⁹, яка виділяє три етапи в розвитку неоліту ямково-гребінцевої кераміки на території України: ранній (пам'ятки типу Волинцеве), середній (пам'ятки типу Погорілівка-Есмань та Скуносове) та пізній (поселення Гришівка).

Ранній етап культури характеризується формуванням ямкового узору на посуді. При цьому відзначається його генетична спадкоємність з «відступаючими» наколками. Відмінною ознакою в керамічних комплексах цього етапу є наявність посуду, поверхня якого повністю заповнена орнаментом, де чергуються одиничні та подвійні рядки ямкових відбитків з такими ж рядками гребінчастих відбитків або «відступаючих» наколів. У виробничому інвентарі поселень цього етапу простежується співіснування макро- та мікролітичної техніки виготовлення знарядь та наявність пережиткових типів інвентаря, пов'язаних з епохою мезоліту та з традиціями раннього етапу дніпро-донецької та лисогубівської культур, які безпосередньо передували неоліту ямково-гребінцевої кераміки на цій території.

Середньому етапу культури відповідають пам'ятки, посуд з яких характеризується розквітом ямкового орнаменту. Ним заповнюються вся поверхня посуду, інші типи орнаменту зустрічаються дуже рідко. Характерним є також розташування ямок та насічок по зрізу вінчиків і застосування «перлин» у прикрашенні крайніх частин посуду. У виробничому інвентарі скорочується кількість пережиткових форм, але ще відмічена досить велика кількість різців, високих трапецій та наконечників стріл на пластинах.

Пізній етап характеризується пам'ятками з керамікою, на якій ямковий узор групується в геометричні фігури, також в цей час поширюється широке застосування штампа, обмотаного шнурком. У виробничому інвентарі особливих змін не відбувається за винятком того, що відмічено скорочення різноманітності типів знарядь.

Хронологічні рамки існування племен з ямково-гребінчастою керамікою на території Чернігово-Сіверського Полісся встановлені в межах IV - кінця III тисячоліть до н.е.²⁰ Визначення таких часових рамок не викликає у науковців майже ніяких сумнівів, але хотілося б зауважити, що переважна більшість дат для досліджених поселень була отримана завдяки знахідкам у культурному шарі імпортованих речей (переважно фрагментів кераміки), які належать добре дослідженим культурним спільнотам (трипільській, середньостогівській та дніпро-донецькій). Датування з використанням даних радіо-вуглецевого аналізу для досліджуваної території, на жаль, до останнього часу проводились у недостатньому обсязі.

Як відомо, пам'ятки доби неоліту з ямково-гребінцевою керамікою займали велику територію лісової та лісостепової зон Східної Європи. Для всіх географічно відокремлених районів цієї території було проведено культурне визначення пам'яток з ямково-гребінцевою керамікою та встановлений їхній генетичний зв'язок з

культурами цього типу у Волго-Окському басейні. Щодо пам'яток України ще в 1947 році М.В.Восводським на основі робіт на Подесенні було встановлено, що неоліт ямково-гребінцевої кераміки на Десні та Сеймі суттєво відрізняється від Волго-Окських культур. Це дало йому підстави для відокремлення своєрідної «десянянської культури»²¹. У 1960-і - 1970-і роки, коли стало відомо, що пам'ятки з ямково-гребінцевою керамікою поширені не тільки в басейні Десни та Сейму, але й на південних територіях - до р. Орелі, стало зрозумілим, що було б доцільно поставити питання про їх культурну належність та локальні варіанти²². Версія В.І.Непріної базувалася на відокремленні Деснинсько-Сейминського басейну від інших територій України на основі ознак якості кременевої сировини, що застосовувалася на поселеннях неоліту з ямково-гребінцевою керамікою. Тут використовувався кремій з місцевих родовищ, відомих поблизу с. Пушкарів Новгород-Сіверського району та на р.Сож. Таке районування пам'яток підтверджується і матеріалами глиняного посуду²³.

Таким чином, на території Чернігово-Сіверського Полісся виділяються пам'ятки типу Волинцеве - для раннього етапу розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки, типу Есмані - для середнього етапу, типу Гришівки - для пізнього етапу. Причому на пізньому етапі розвитку культури поселення існують тільки на північних територіях України.

Проблема походження культури ямково-гребінцевої кераміки у Східній Європі та її становлення і розвиток на Чернігово-Сіверському Поліссі зокрема має солідну історіографічну базу, але й досі не отримала остаточного вирішення.

У 1970-і роки була поширена теза про те, що неоліт Північного Сходу України виникає на основі культурного контакту племен раннього етапу дніпро-донецької культури та племен з накольчастою керамікою Верхнього та Середнього Подоння за участі населення, яке залишило пам'ятки типу Лисогубівка²⁴.

На сучасному етапі досліджень більшість науковців виводить культуру ямково-гребінцевої кераміки з групи пам'яток типу Студенок. Вона являє собою третій пізньомезолітичний етап розвитку пісочнорівської культури, яка датується початком Атлантикуму (7860 $\pm$ 100 років тому)²⁵. Л.Л.Залізник зазначає продовження традицій крем'яної індустрії пізнього мезоліту типу Студенок на стоянках раннього етапу культури ямково-гребінцевої кераміки²⁶. Пращури носіїв пісочнорівської культури з'явилися на теренах Східної Європи внаслідок міграційних процесів з Південної Балтії²⁷. Поширення цієї людності із заходу на схід, а не навпаки, підтверджує порівняльна хронологія пам'яток. Про це ж свідчать антропологічні матеріали мезолітичних могильників півночі Східної Європи (Оленячий Острів, Попово). Відсутність монголоїдної домішки, притаманної східному ареалу культури ямково-гребінцевої кераміки, вказує на європеїдне походження похованих²⁸.

Отже, носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки на Чернігово-Сіверському Поліссі можна вважати населенням, яке розвинулося на місцевих мезолітичних та ранньонеолітичних традиціях за участю певних культурних імпульсів південних сусідів. У цьому випадку повинна була б існувати невідома нам ранньонеолітична ланка між мезолітичним підґрунтям та культурою ямково-гребінцевої кераміки, яка з'являється у пізньому неоліті. Проблема визначення цієї ланки невід'ємно пов'язана із проблемою трактування лисогубівської культури, з якої В.І.Непріна виводить культуру ямково-гребінцевої кераміки, а Д.Я.Телегін розглядає її як складову дніпро-донецької культури. Справді, хронологічно пам'ятки типу Лисогубівки давніші за пам'ятки ямково-гребінцевої кераміки і зникають з поширенням останніх у цьому регіоні. Логічним було б віднести лисогубівську культуру до предків племен ямково-гребінцевої кераміки²⁹. Однак така точка зору зазнає справедливої критики, що ґрунтується на великій кількості матеріалів дніпро-донецької етнокультурної спільноти у лисогубівських комплексах³⁰. Таке трактування археологічного матеріалу дало підстави сучасним дослідникам припустити інтерпретацію лисогубівської культури як своєрідного «плавильного казана», де змішалася місцеве постмезолітичне населення та носії дніпро-донецької культурної спільноти, витіснені експансією Трипілля на північ та північний схід³¹.

Питання про кінець існування неолітичної культури ямково-гребінцевої кераміки

на території Чернігово-Сіверського Полісся поки що остаточно не вирішене. Складність його викликана недостатністю археологічних джерел, які висвітлювали б культуру племен ранньої пори епохи бронзи на цій території. Існує точка зору, що на Десні та в пониззі Сейму в кінці III тисячоліття до н.е. з'являються племена середньодніпровської культури, з якими неолітичні племена, вірогідніше за все, співіснують³². Але характер цих відносин не з'ясований остаточно через відсутність чітко стратифікованих та датованих пам'яток, на яких би можна було простежити такі зв'язки.

З іншого боку, існує думка, що неоліт цього типу слугував прямим генетичним підґрунтям для виникнення мар'янівської культури епохи ранньої та середньої бронзи³³, але, окрім деяких типологічних даних, підстав для такого твердження поки що немає. Ранній період історії мар'янівської культури вивчений недостатньо, а між часом початку її існування та кінцем неоліту ямково-гребінцевої кераміки існує значний розрив. У той же час велика типологічна близькість керамічних комплексів двох культур, безперечно, існує, і це потребує пояснення.

Для розуміння характеру культурно-історичних подій від IV - кінця III до початку II тисячоліть до н.е. на теренах Чернігово-Сіверського Полісся, коли виникає, розвивається та зникає культура ямково-гребінцевої кераміки, потрібні нові, ґрунтовні дослідження базових, добре збережених та стратифікованих пам'яток у комплексі з отриманням чітко прив'язаних дат радіовуглецевих аналізів.

Джерела та література:

1. Неприна В.І. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. - 1982. - № 41. - С. 3 - 15.
2. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Труды XII Археологического съезда. - Т. 1. - М., 1905. - С. 74 - 125.
3. Федоровский И.А. Древности окрестностей села Райгородка // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. - Харьков, 1902. - С. 72 - 74.
4. Спесивцев В. Находки в Райгородке // Труды XII Археологического съезда. - Т. 1. - М., 1905. - С. 153 - 156.
5. Рудинский М.Я. Передісторичні розшуки в північно-східній Чернігівщині // Короткі звідомлення ВУАК за 1925 р. - К., 1926.
6. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928.
7. Воеводский М.В. Памятники каменного века на Десне // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. - Вып. XXVI. - М., 1949.
8. Даниленко В.Н. Неолит Украины. - К., 1969.
9. Телегин Д.Я. Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України // Вісник АН УРСР. - № 8. - К., 1954.
10. Березанская С.С. Отчет о работе Левобережно-Сейминской экспедиции 1953 г. // Научный архив Института Археологии Академии Наук УССР, 1953/8.
11. Неприна В.І. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в Північно-Східній Україні // Археологія. - Вып. 4. - К., 1972.
12. Березанская С.С. Основные результаты исследования неолитической стоянки у хут. Гришевки на Средней Десне // Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. - М.: Наука, 1972.
13. Неприна В.І. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - К.: Наукова думка, 1976. - С. 12 - 13.
14. Фосс М.Е. К методике определения каменных орудий // Краткие сообщения Института Материальной культуры. - Вып. XXV. - М.-Л., 1949. - С. 16.
15. Неприна В.І. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - С. 34.
16. Там само. - С. 39.
17. Там само. - С. 39 - 44.
18. Телегин Д.Я. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики Украины // Советская археология. - 1962. - № 4. - С. 28 - 36; Даниленко В.Н. Неолит Украины. - С. 37 - 45.
19. Неприна В.І. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - С. 45 - 52.
20. Там само. - С. 116.
21. Воеводский М.В. Результаты работ Деснинской экспедиции 1946 г. // Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры. - Вып. XXI. - М., 1947. - С. 45.
22. Тюрина И.М. Некоторые данные о неолитических племенах Верхнего Поднепровья //

Материалы и Исследования по Археологии. - № 172. - Л., 1973. - С. 185 - 186; Левенок В.П. Неолитические племена лесостепной зоны Европейской части СССР // Материалы и Исследования по Археологии. - № 172. - Л., 1973. - С. 190 - 197.

23 Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - С. 118- 119.

24 Неприна В.И. Неолит ямково-гребінчастої кераміки в Північно-Східній Україні. - С. 24.

25 Залізник Л.Л. Передісторія України. X - V тис. до н.е. - К., 1998. - С. 149.

26 Там само. - С. 150.

27 Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи (Культурний поділ і періодизація). - К., 1999. - С. 232.

28 Потехина И.Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. - К., 1999. - С. 147.

29 Неприна В.И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины. - К., 1984.

30 Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. - К., 1998. - С. 32 - 33.

31 Панченко Ю.В. До етнічної належності неолітичного населення Північно-Східної України // Археологія. - 2004. - № 4. - С. 11.

32 Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // Материалы и Исследования по Археологии. - № 148. - М., 1967. - С. 132.

33 Телегин Д.Я. Неолітичні поселення лісостепоного Лівобережжя і Полісся України // Вісник Академії Наук УРСР. - № 8. - К., 1954. - С. 66.

Людмила Ясновська

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ

Територія Новгород-Сіверського Подесення у 1097 р. була включена до складу Новгород-Сіверського князівства, утвореного згідно з рішенням Любецького з'їзду. Його історія, висвітлена на сторінках літописів та літературних творів давньоруської доби, підтверджується «живими» свідками - городищами, поселеннями, курганами та скарбами, вивчення котрих триває понад сто років [1]. За визначенням В.Ф. Генінга та В.М. Левченка, в історії археологічних досліджень окремих регіонів є певні хронологічні межі, що залежать від особливостей розвитку науки на їх теренах [2]. На сьогодні на території Новгород-Сіверського району Чернігівської області, що практично збігається з кордонами Новгород-Сіверського Подесення, виявлено чимало пам'яток IX - XIII ст., у вивченні яких можна виділити п'ять етапів. Тому є потреба окреслити особливості досліджень на кожному з них, згадати імена археологів, які проводили тут розкопки, запровадити до наукового обігу архівні матеріали. В статті аналізуються результати, отримані науковцями до кінця XX ст.

Етап початкового накопичення інформації припадає на XVIII - першу половину XIX ст., коли у центрі уваги дослідників опинився Новгород-Сіверський та його околиці. Зокрема, у першій половині XVIII ст. картографи розробили серію планів міст Лівобережної України, у тому числі й Новгорода-Сіверського. На плані «Нова Городка Северского», який був виконаний за вказівкою Головної канцелярії артилерії й фортифікації В. Ієвлевим у грудні 1746 р., відображено його середньовічне планування, розташування архітектурних домінант і окремо виділено давньоруський дитинець - Замок [3].

В останній чверті XVIII ст. спостерігається поживлення у вивченні історії та археологічних старожитностей Новгород-Сіверського Подесення, що було пов'язано з підготовкою до запровадження в Лівобережній Україні загальноросійського адміністративно-територіального устрою. У результаті роботи комісії А.С. Милорадовича (1779-1781 рр.) в «Описании Новгород-Северского

наместничества» наведені відомості про залишки фортифікаційних споруд Новгород-Сіверського: «А на самом гор возвышении иная крепость, кою окружающей земляной вал от древности иных едва приметен» [4].

Незадовільний стан земляної фортеці підтверджується записом священика А. Пригари у складеному ним 1786 р. «Особом или топографическом описании города губернского Новгород-Северского»: «По разорениях оная крепость умалена и вал поосыпался уже» [5]. Автор не тільки проаналізував літописні свідчення про місто, а й зробив спробу визначити час його заснування - «до Святого Владимира» [6], тобто не пізніше X ст. А. Пригара описав поховальні пам'ятки на околиці Новгород-Сіверського, в яких, на його думку, «некоторые государи языческие погребены, насыпая над ними превеликие курганы, каковых могил больших много и донныне еще при Новгороде находится...» [7]. Крім того, священик визначив місце розташування Домотканова городища «по Десне над горою ж верст в две» [8] та спробував визначити час будівництва архітектурних пам'яток міста. Скоріше за все саме А. Пригара запровадив у обіг версію щодо знахідки закладного каменя з Миколаївської церкви з «крестным знамением и достопамятным подписом первоначальной или уже не первой на том месте АПго года (1086) при основании церкви за обычно заложенный на коем камени и в том 1760 году и сия вновь церковь заложена ж» [9].

У 1787 р. на вимогу генерал-губернатора Лівобережної України П.О. Рум'янцева скоріше за все О.Ф. Шафонський упорядкував «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества», де згадується не лише фортеця, а й «крепостные ворота», які «и по сие время при названиях своих существуют несмотря на то, что едва только знаки ворот остались» [10].

Значні події першої половини XIX сторіччя - Вітчизняна війна 1812 р., повстання декабристів та польський національний рух, активна діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, революції в Західній Європі, національне відродження західних і південних слов'ян - сприяли зростанню самосвідомості українського народу, пробудили його інтерес до національних традицій, звичаїв, мови, фольклору. Дослідників ранніх періодів історії вже не задовольняло обмежене коло письмових джерел, і вони починають енергійно збирати й використовувати археологічний матеріал. Саме пробудження національної самосвідомості сприяло посиленню інтересу до історичних старожитностей.

У першій половині XIX ст. у Росії та Україні завершувалося становлення археології як науки. Дедалі частіше порушувалися питання про збереження, вивчення та популяризацію археологічних старожитностей. У 1824 р. згідно з «высочайшим» указом «О отыскывании, раскрытии и восстановлении местных древностей» [11] державні установи починають піклуватися про збереження та охорону пам'яток минулого. Микола I своїм розпорядженням від 31 грудня 1826 р. наказав збирати свідчення про «остатки древних замков и крепостей, или других зданий древности, и в каком они положении ныне находятся... чтобы строжайше воспретить таковые здания разрушать; что и должно оставаться на ответственности начальников городов и местной полиции» [12] з наступним оприлюдненням матеріалів.

Відтак на сторінках «Журнала Министерства внутренних дел» з'явилися повідомлення про Новгород-Сіверський. Крім того, на шпальтах журналу «Отечественные записки» було надруковано про нього нарис. Його автором був учитель математики місцевої гімназії П.І. Сбітнєв. Проаналізувавши легенди та літописні свідчення про давнє місто, він також дійшов висновку, що його заснування пов'язане з діяльністю князя Володимира, а Новгород-Сіверська фортеця зводиться за часів Ярослава Володимировича [13].

На початку 60-х рр. XIX ст. Філарет Гумілевський, готуючи ґрунтовну працю «Историко-статистическое описание Черниговской епархии», звернув увагу на те, що в місті «вне городского вала было еще место или предместье» [14]. Це була перша згадка про існування ремісничо-торговельного посаду. Одним із перших дослідників спробував локалізувати літописні Ігореєве Сільце та Мельтеков, розташували їх

поблизу сіл Горбове та Ларинівка. Крім того, Філарет Гумілевський вказав на існування біля с. Мамакиного «городка одного из северских князей» та курганів, які не збереглися, і висловив припущення про існування давньоруських поселень поблизу сіл Рикове (сучасне Кірове) та Бірине [15].

Якісно новим етапом, на якому розпочалися систематичні археологічні дослідження на Чернігівщині, можна вважати 70-і рр. XIX ст. Саме в другій половині XIX ст. відбулося остаточне оформлення в Росії археології як науки. Цьому сприяло утворення Імператорської Археологічної Комісії (1856 р., далі ІАК), Імператорського Московського археологічного товариства (1864 р., далі ІМАТ) та проведення всеросійських археологічних з'їздів (з 1869 р.). Завдяки їх зусиллям було затверджено програму дослідження поховальних пам'яток окремих слов'янських племен. Курганні старожитності сіверян, за дорученням ІМАТ з 1872 р., почав вивчати уродженець Новгород-Сіверщини Д.Я. Самоквасов [16]. Слід відзначити, що проведена ним у 1871 - 1872 рр. за допомогою губернського статистичного комітету своєрідна паспортизація пам'яток Новгород-Сіверського Подесення дозволила розпочати археологічні розкопки в регіоні.

Особисто Д.Я. Самоквасов оглянув 12 городищ на території Новгород-Сіверського Подесення, серед яких були й городища ранньозалізного часу, пізніше віднесені М.В. Воеводським до юхнівської культури. Це дозволило археологу вперше описати городище Новгород-Сіверського, як «замок в черте города... за соборною церквою, на високом берегу р. Десны», вказавши на залишки насипних валів. Оглянувши околиці міста, він зробив висновок, що поховальні пам'ятки, про які згадував у XVIII ст. А. Пригара, не вціліли, «потому, что поля, выгоны и леса, окружающие его в древности, давно обращены под городские постройки и огороды». Збереглися тільки два кургани - «один между Новгородсеверским и Команем, где паром через Десну и другой с правой стороны большой дороги, ведущей из Новгородсеверска в м. Воронеж в одной версте от Новгородсеверска» [17]. В одному з непошкоджених курганів була «открыта могильная яма северянского погребального обряда» [18]. Д.Я. Самоквасов виявив також городища, які розташовувалися біля сіл Дігтярівка, Вороб'ївка, Домотканів, Ларинівка, Ленків, Лісконоги, Смяч, Шептаки, Комань.

Увагу дослідника привернули кургани поблизу с. Форостовичі (Хворостовичі) [19]. Так, у 1874 р. в урочищі Курганя Д.Я. Самоквасов розкопав 4 насипи з трупопокладеннями (3 із них на рівні материка) як з інвентарем (курган № 2, залізний ніж), так і безінвентарні (кургани № 3, 4). У кургані № 1 було зафіксовано могильну яму зі слідами дерев'яної труни та поховальний інвентар (6 намистин - 2 глиняні, 2 скляні позолочені, 1 зелена скляна та 1 з бурштину; бронзова сережка з трьома підвісками, скріпленими вузлами з тонкого дроту; два кільця з бронзи та срібла, срібне кільце із загнутими кінцями) [20]. Отримані результати досліджень курганів поблизу с. Форостовичі, а також Чернігова та Гущина дозволили Д.Я. Самоквасову на III Всеросійському археологічному з'їзді в Києві (1874 р.) зробити перші висновки про поховальний обряд сіверян [21].

У 1878 р. дослідник знову звернувся до курганних старожитностей Новгород-Сіверського Подесення. Біля с. Ларинівка у могильнику з 32 насипів ним було розкопано 15 курганів. Було зафіксовано поховання за обрядом трупопокладення в ямах; у 6 випадках - з інвентарем, що являв собою елементи одягу (позументні стрічки - 4 шт., бронзові гудзики - 10 шт.), побутові речі (залізний ніж, кресало з кременцем), прикраси (срібні та бронзові кільця, бронзова каблучка) [22]. Отримана колекція черепів була передана на виставку Московського антропологічного з'їзду 1879 р., що дозволило А.П. Богданову визначити хронологічні типи давніх мешканців краю [23].

На жаль, на цьому етапі територія Північного Лівобережжя приваблювала більшість дослідників лише з погляду можливості поповнення власних колекцій старожитностей. Такий підхід до археологічних пам'яток, що був властивий членам ІАК, дуже добре можна простежити на прикладі відкриття монетних скарбів.

У квітні 1878 р. у с. Горбове Новгород-Сіверського повіту під час оранки селяни знайшли горщик, який «лежал неглубоко под поверхностью земли... по форме схожем с горшком настоящего времени, сосуд этот нашедшими клад, при дележке его, разбит на мелкие куски, при этом никаких вещей не найдено. Самый клад состоял из 22 больших серебряных слитков одинаковой формы и веса и 4 серебряных кусочков малых» [24] (і досі це один із найбільших за кількістю гривень скарбів на території Східної Європи. - Л.Я.). На прохання чернігівського губернатора Д.Я. Самоквасов, який проводив розкопки у Чернігівській губернії, оглянув злитки, виділивши «несколько повторяющихся типов древнерусских гривен, формы которых до настоящего времени оставались неизвестными» [25]. За визначенням М.Ф. Котляра, саме він запровадив у науковий обіг незвичайні гривні з розплющеною поверхнею, які дістали назву «чернігівських» [26]. На превеликий жаль, дослідник допустив принципову помилку. Гривні були розподілені між кількома музеями та науковими товариствами, що порушило цілісність скарбу і можливість його вивчення (на сьогодні збереглися лише 5 гривень, які потрапили до Державного історичного музею у Москві з особистої колекції Д.Я. Самоквасова). Так, ІАК придбала 9 гривень та 4 їх фрагменти [27]. Крім того, комісія вважала, що ІМАТ для точнішого визначення скарбу мало надіслати «рисунки или фотографические снимки с поступивших в Общество слитков Горбовского клада, а буде возможно и то самые экземпляры слитков, которые по рассмотрении будут возвращены в самом непродолжительном времени» [28]. Скоріше за все, не визнаючи наукового значення придбаних злитків, ІАК через деякий час продала їх графу Толстому за 170 рублів - за вагою коштовного металу. Тобто замість старожитностей, що допомогли б реконструювати грошовий обіг Київської Русі, в міністерстві Імператорського двору, при якому перебувала ІАК, залишилися розписки колекціонерів [29].

Подібна знахідка трапилась на землях поблизу с. Мамекіне Новгород-Сіверського повіту, де було знайдено ще 8 срібних чернігівських гривень. У березні 1885 р. діти селян Варвари та Михайла Демченків - Варвара і Тетяна знайшли «два куска серебра, имеющие вид старых гривен» і у жовтні відставний солдат Карп Мамай ще «шесть таких же кусков серебра», про що у квітні 1886 р. ІАК сповістив чернігівський губернатор [30]. Саме ця дата відома як рік знаходження речей, закріпившись у науковій літературі [31].

Мабуть, речі не були оглянуті фахівцем, відтак до канцелярії чернігівського губернатора надійшло повідомлення від голови ІАК О.О. Бобринського, що 8 срібних злитків «не составляют монетной единицы и потому не имеют нумизматического значения». Традиційна винагорода-заохочення була сплачена у розмірі 120 рублів, що, як вважала ІАК, «составляет более 1/3 сверх металлической стоимости их». Але все ж таки, у грудні 1887 р. ці злитки були передані до Російського історичного музею у Москві [32]. Ця знахідка підтвердила версію Філарета Гумілевського про розташування біля села давньоруського «городка северских князей».

Можна констатувати, що у 80 - 90-х рр. XIX ст. археологічні розкопки на терені Новгород-Сіверського Подесення не проводились, але до ІАК та ІМАТ надходила інформація з регіону про цікаві знахідки. В цей же період з'явилися красназвччі нариси про Новгород-Сіверський та інші населені пункти регіону [33]. Цікаву думку висловив О.І. Ханенко про місце розташування літописного Ігорева Сільця «на горе, на месте Юхнова», що «представляла более удобства к защите» [34].

У зв'язку з підготовкою до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду в Чернігові, в 1906 р. Д.Я. Самоквасов розробив спеціальну програму, яка включала і проведення археологічних розкопок в Чернігівській губернії з метою збирання експонатів для традиційної виставки місцевих старожитностей [35]. Він же запропонував власні кошти (1000 р.) спеціально для досліджень курганів роменського типу [36]. Цю ініціативу підтримало Імператорське Російське археологічне товариство, доручивши у 1907 р. члену Чернігівської губернської архівної комісії вчителю С.А. Гатцуку провести фіксацію археологічних пам'яток середньої течії Десни, а саме «осмотр и отчасти исследовать древнии черниговские городища, ...для определения их

отношения с городищами Дьяково и Роменского типов» [37]. У результаті було зроблено висновок, що «городища Роменского типа простираються на север приблизительно до Новгорода-Северского» [38]. Загалом він оглянув роменські городища Новгород-Сіверського, Домотканівське, Ленківське, Горкінське та групу городищ поблизу сіл Радичеве і Лісконоги, зафіксувавши залишки валів та зібравши колекцію кераміки IX - XIII ст. [39]. На жаль, біля с. Стахорщина в урочищі Чайкин Ліг дослідник не виявив городища, відомого в літературі вже на той час. Звернув увагу С.А. Гатцук і на Вагринівське селище, яке, на його думку, могло бути літописним Мельтековим. Там була проведена шурфовка, що дозволило отримати фрагменти гончарного посуду та кілька знахідок (прясельце, фрагмент скляної посудини). Саму пам'ятку було датовано XI - XII ст. [40].

С.А. Гатцук продовжив дослідження курганної групи біля с. Ларинівка, де на той час із 17 насипів залишилось лише 6, розкопавши 4 кургани. У курганах № 1 та 2 дослідником були зафіксовані ровики з перемичками. Під усіма насипами були виявлені поховання за обрядом трупопокладення в ямах. Зазначимо, що поховання в кургані № 4 можна вважати кенотафом, а матеріали досліджень кургана № 2 свідчать про пережитки язичництва. Так, у південній частині курганного майданчика було зафіксовано невеличке кострище та уламки кераміки. При розчищенні жіночого поховання були знайдені «кусочки бронзового перстня с прилипшей к нему шерстяной тканью, железное височное кольцо» [41]. Крім того, на Ленківському городищі С.А. Гатцук дослідив вже пошкоджений курган із поховальною роменською урною, а також оглянув кургани поблизу с. Лісконоги [42]. О.А. Спіцин, аналізуючи звіт археолога-аматора, зауважив, що проведені роботи були незначними «вследствии неблагоприятной погоды и тревожного настроения в местном населении» [43].

У працях Московського підготовчого комітету до XIV Всеросійського археологічного з'їзду Д.Я. Самоквасов разом із П.С. Уваровою в розділі «Материалы по археологии Черниговской губ.» опублікували зведену інформацію про всі проведені розкопки та випадкові знахідки старожитностей Чернігівської та Полтавської губерній з 1860 по 1905 рр., де знайшлося місце й давньоруським старожитностям Новгород-Сіверського Подесення [44].

У 1909 р. співробітник Санкт-Петербурзького археологічного інституту І.С. Абрамов провів розкопки кількох курганів поблизу с. Ушівка, що на лівому березі р. Лоски, з трупоспаленнями та трупопокладеннями. Біля кістяків були зафіксовані: сердоликові та скляні з позолотою намистини, металеві сережки, каблучка, прикрашена «интересным орнаментом», кілька скроневих кілець [45]. Усі речі І.С. Абрамов планував передати до Чернігівського музею, але, на жаль, подальше їх місцезнаходження невідоме.

Крім фіксації, обстеження і розкопок городищ та курганів, на терені Новгород-Сіверського Подесення у другій половині XIX - на початку XX ст. потрібно згадати спробу археологічних досліджень самої столиці Новгород-Сіверського князівства. Так, у 1911 р. ІАК видала відкритий лист на проведення археологічних досліджень у Новгороді-Сіверському члену Київського Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва полковнику Б.С. Стеллецькому. Але розкопки, які планувалося розпочати «с древнейшей и интереснейшей частей, а именно территории Спасо-Преображенского монастыря» [46], з невідомих причин не розпочалися. Можливо, Б.С. Стеллецький не отримав дозволу на проведення робіт від Чернігівської єпархії. Цікавився старожитностями Новгород-Сіверського і завідувач Чернігівського єпархіального давньосховища К.І. Самбурський. Він у 1914 р. обстежив храми міста і відібрав колекцію старовинних речей для церковного музею [47].

В окремий період вивчення археологічних пам'яток Новгород-Сіверського Подесення можна виділити 20-40-і рр. XX ст., що характеризуються початком планомірних досліджень в Україні. Цьому сприяла діяльність Всеукраїнського археологічного комітету (далі ВУАК), Інституту археології АН УРСР (далі ІА АН УРСР), Інституту історії матеріальної культури (далі ІІ МК) АН СРСР та місцевих

археологів-аматорів. Дослідженнями на терені Новгород-Сіверщини були охоплені головним чином пам'ятки кам'яної доби (М.Я. Рудинський, І.Г. Підплічко, І.С. Абрамов, П.Й. Борисковський та ін.), але водночас вивчалися і давньоруські старожитності краю.

Так, у 1924 р. К.І. Самбурський, на той час уповноважений Чернігівського губполітосвіти з охорони позамузейних пам'яток старовини та мистецтва, оглянув південно-східну околицю с. Гірки, яка мала назву «Палац», а за нею місцевість «Городок», де «видно ров и высокая насыпь. За городком «Селеше»... На «Дворце» находят крестики медные, литые иконки, части энколпиона» [48]. Проаналізувавши топографічну ситуацію та знахідки, він заперечив Філарету Гумілевському щодо локалізації літописного Ігорева Сільця біля с. Горбова, погодившись з думкою П.С. Уварової: біля с. Гірки. Потрібно зазначити, що всі дослідники говорили про одне і те ж городище та селище, але розходилися в їх прив'язці до певного населеного пункту.

Протягом 1924-1925 рр. на території Новгород-Сіверського Подесення працювала експедиція ВУАК під керівництвом В.Д. Юркевича. Археологи досліджували головним чином пам'ятки, що знаходились на лівому березі р. Десни між сс.Боровичі та Очкіно (сучасна Сумська обл.), де виявлено курганну групу з 6 насипів. Один з них - з трупопокладенням та інвентарем (бронзова каблучка, срібна дротяна гривна із застібкою) - було розкопано. На жаль, правий берег Десни між сс. Пушкарі та Рогівка оглянутий не був. Але все ж таки до ВУАКу надійшла інформація, що в цьому районі є городище «(в урочищі тієї ж назви) чогирикутної форми; 2 кургани на низькій частині берега (їх видно з лівого берега в бінокль); нарешті за Пушкарями - за оврагом Ковпинкою ліворуч від шляху мають бути ще 3 могили» [49].

Ці свідчення В.Д. Юркевича були підтвержені роботами комплексної Деснинської експедиції ІІ МК СРСР та ІА АН УРСР під керівництвом М.В. Воеводського, яка працювала на території Новгород-Сіверського Подесення протягом 1936 - 1940 та 1945 - 1946 рр.

Загони експедиції під керівництвом Ф.В. Лучицького та Г.В. Подгасцького провели обстеження правого берега Десни від с. Пушкарі до с. Дегтярівка. Так, у 1938 р. загін Ф.В. Лучицького оглянув пам'ятки від с. Пушкарі до Новгорода-Сіверського. Під час розвідки в західній та центральній частинах Пушкарівського городища була проведена шурфовка. Крім матеріалів юхнівської культури, були зафіксовані фрагменти кружального посуду (західний шурф) [50]. У 1939 р. на городищі проводили розкопки молодий науковець Б.О. Рибаків та науковий співробітник Чернігівського історичного музею О.О. Попко (площа розкопу 64 кв.м). Серед виявленого матеріалу, за свідченнями краєзнавців, траплялися фрагменти кераміки роменської культури [51].

Експедиційним загоном на північно-східній околиці с. Лісконоги було обстежено лише один насип із цілої групи курганів, відомих за свідченнями П.С. Уварової та Д.Я. Самоквасова (на сьогодні курган не зберігся). На східній околиці с. Киселівка, неподалік від впадіння р. Роми в Десну, було відкрито давньоруське городище (Киселівка-1), а на південному схилі юхнівського городища (Киселівка-ІІ), що за 0,5 км від села, неподалік від околиці с. Щурівки, зафіксовані 3 кургани [52] (можна припустити, що це курганоподібні насипи). Крім того, в північній частині Новгорода-Сіверського на високій надзаплавній терасі було виявлено городище майже круглої форми, а в південній частині зафіксовано залишки невисокого валу. Зібрані фрагменти посуду дозволили Ф.В. Лучицькому датувати його ХІІ - ХІІІ ст. Скоріше за все, дослідник звернув увагу на відоме вже Домотканівське городище.

У північно-східній частині міста було відкрито і обстежено ІІ Новгород-Сіверське городище продовгуватої форми, датоване «пізнім часом феодальної епохи» [53]. Для вивчення стратиграфії городища та збирання речового матеріалу у 1945 р. експедиція М.В.Воеводського продовжила його вивчення. У північно-західній частині городища під час зачистки краю обриву було зафіксовано залишки житла зі зруйнованою піччю і кострища, зібрана значна колекція кераміки. Це дозволило

виділити два стратиграфічні шари - юхнівської та роменської культур [54].

У 1939 р. загін Г.В. Подгасцького продовжив вивчення старожитностей регіону, оглянувши правий берег р. Судості від с. Грем'яч до с. Мураві. В урочищі Мосолов рів були обстежені два кургани, про які згадував у звітах В.Д. Юркевич. Крім того, загін оглянув городище між селами Пушкарі та Рогівкою, про яке у 1925 р. інформував ВУАК В.Д. Юркевич, зафіксувавши давній рів та середньовічну кераміку [55]. У 1940 р. М.В. Воеводський провів тут шурфовку, і в науковій літературі городище отримало назву «Пісочний рів». Для з'ясування стратиграфічних шарів у південно-східній частині городищенського мису протягом 1946 - 1947 рр. були проведені дослідження. Вдалося зафіксувати шари роменської культури (а саме - землянку з піччю - кам'яною площею 20 кв.м) і зібрати значну колекцію кераміки та речей [56].

Загін під керівництвом Ф.В. Лучицького продовжив обстеження правого берега Десни, охопивши її притоки - річки Ковпинку, Рогозну, Пятну, Судость та верхів'я р. Вари. Було підтверджене свідчення Д.Я. Самоквасова та В.Д. Юркевича про місцезнаходження 3-х курганів на північ від с. Пушкарі за річкою Ковпинкою. Шурфовкою на стоянці епохи бронзи в урочищі Кремський бугор були зафіксовані матеріали XII - XIII ст. На жаль, експедицією не було виявлено вже відомі за попередніми свідченнями давньоруські пам'ятки у верхів'ях р. Вари біля сс. Вороб'ївка, Буда Вороб'ївська і на західній околиці с. Бучки. Лише в північно-східній частині с. Бучки був виявлений невеличкий курган. Привернуло увагу Ф.В. Лучицького і кругле городище в південно-західній частині с. Случевськ, що на правому березі р. Судості [57].

Розвідки по берегах річок Смяч та Роми у 1940 р. дозволили Ф.В. Лучицькому на околиці с. Смяч зафіксувати 3 невеличких кургани, які на той час вже розорювалися, а на території приватної садиби на правому схилі Цепиницького яру за 0,5 км на захід від перших трьох насипів був зафіксований ще один курган. Обстеженнями правого берега р. Смяч від урочища Зяти і до с. Мамекіне давньоруських пам'яток не виявили [58].

Започаткувала Деснинська експедиція і археологічні дослідження літописного Горевого Сільця як городища під назвою Гіркинське-II. М.В. Воеводський, як і П.С. Уварова, прив'язував літописне містечко до с. Гірки. У 1946 р., оглянувши майданчик городища, він визнав, що крейдяним кар'єром знищено близько 1/3 ділянки пам'ятки. Культурний шар зберігся лише в її центральній частині. В розрізі стінок кар'єра були зафіксовані залишки оборонних укріплень на північно-західному схилі. Шурфовкою виявлено розріз землянки IX - X ст. з піччю-кам'яною, зібрано незначну колекцію речей (3 прясельця, уламок синього скляного браслета, глиняні грузила) та кераміки. Крім того, за межами валу та рову зафіксовано селище. Було визнано необхідність продовжити дослідження пам'ятки, бо «інакше оно будет уничтожено карьером» [59]. Розкопки на території II Гіркинського городища, Кветуна, Майдана та інших городищ верхньої Десни дозволили М.В. Воеводському зробити висновок, що «селища Роменской культуры являются обширными постоянными поселениями с большим количеством землянок» [60]. У післявоєнні роки Деснинська експедиція перенесла польові дослідження на територію Курського Посейм'я [61].

Дослідники повернулися до вивчення давньоруських пам'яток Новгород-Сіверського Подесення лише наприкінці 50 - на початку 60-х років ХХ ст. Цей відрізок часу можна виділити в окремий, четвертий етап досліджень регіону. Він був пов'язаний з роботою археологічних експедицій ІА АН СРСР та АН УРСР, а також Чернігівського історичного музею. Саме тоді розпочинаються археологічні розкопки в столиці Новгород-Сіверського князівства - Новгороді-Сіверському.

Передусім слід згадати реставраційні роботи на території Спасо-Преображенського монастиря, які проводив архітектор М.В. Холостенко з метою уточнення датування поновлених монастирських споруд. Це дозволило протягом 1954 та 1956 рр. здійснити рекогносцирувальні роботи. Для виявлення можливих залишків храму перед Спасо-Преображенським собором ХVІІІ ст. був закладений розкоп, що відкрив західну стіну давньоруської монументальної споруди із західним

притвором і, як вважав М.В. Холостенко, частину південного притвору [62].

За наслідками розкопок та вивчення гравюри-заставки Анфологіону, виданого Новгород-Сіверською друкарнею у 1678 р., дослідник дійшов висновку, що храм був триапсидним, чотиристовпним, з трьома притворами. Проаналізувавши будівельну техніку та знаки на плінфі, М.В. Холостенко датував споруду другою половиною XII ст., залишивши відкритим питання про час спорудження галерей. Цієї думки дотримувався і Г.Н. Логвин, уточнивши дату роками князювання Ігоря Святославича (1180 - 1198) [63].

Археологічні дослідження Новгорода-Сіверського започаткувала експедиція Чернігівського історичного музею (далі ЧІМ) під керівництвом І.І. Єдомахи у 1959 р. На території Замку було обстежено залишки оборонних споруд, шурфовкою визначено потужність культурного шару (0,7 м) та площу дитинця (1 га) [64]. Під час цієї розвідки була зроблена спроба встановити площу посаду. За підрахунками І.І. Єдомахи, вона становила 15 - 20 га, потужність культурного шару - 0,4-0,8 м [65].

Оглянув дослідник і територію Спасо-Преображенського монастиря. На його думку, північно-західну частину пагорба можна вважати городищем, хоча залишків валу або рову він не зафіксував. Шурфовкою було встановлено потужність культурного шару - 0,4 - 0,6 м, а розрізом старих окопів досліджено три напівземлянки, одну з яких І.І. Єдомаха інтерпретував як майстерню гончара. За керамічним матеріалом усі будівлі були датовані XI-XII ст., що свідчило про синхронність цього городища з древнім Новгородом-Сіверським [66].

З метою подальшого вивчення у 1960 та 1962 рр. експедицією ЧІМ під керівництвом І.І. Єдомахи були проведені розкопки, які охопили усі ділянки давнього міста - дитинець, окольне місто та поділ.

У північній частині дитинця був закладений розвітковий розкоп (60 кв.м), який дозволив уточнити потужність культурного шару (1,3 м), дослідити 2 напівземлянки IX - X ст. та споруду XI - XII ст. із зерною ямою, що прилягала до неї і була викладена берестою. Крім того, була зібрана значна колекція речей та кераміки IX - XII ст. Це дозволило І.І. Єдомасі зробити висновок, що у IX - X ст. культурний шар утворився завдяки існуванню городища роменської культури, «которое было прямым предшественником Новгорода-Северского или непосредственно положило начало его возникновению». Наприкінці XI ст. давньоруське городище перетворюється на дитинець Новгорода-Сіверського. Кераміка кінця XI ст. свідчить про інтенсивність життя на Замку саме в цей час [67]. Дослідник припустив, що дитинець XII-XIII ст. міг розташовуватися на східному підвищенні, де зараз знаходиться Успенський собор, звернувши увагу на ледь помітні на той час сліди оборонних укріплень [68]. У цьому районі (вулиць Р. Люксембург, Комуністичної та Уралева) були закладені 3 шурфи (4 x 2 м). Вони дали колекцію кераміки, в якій переважали роменські старожитності [69], що суперечило припущенням І.І. Єдомахи.

Головний обсяг робіт 1960 та 1962 рр. припав на південно-західну ділянку окольного міста (район водонапірної вежі). На площі 276 кв.м дослідником було зафіксовано 6 будівель різного призначення та кілька господарських ям XI - XII ст. [70]. Аналізуючи речові матеріали в заповненні господарчих споруд, він зробив висновок, що саме в цій частині Новгород-Сіверського посаду існувало довготривале виробництво заліза [71].

Виявлений на цій же ділянці підквіт наземної споруди, на думку І.І. Єдомахи, можна вважати залишками медуші простого городянина [72]. Скоріше за все, ще одна така ж споруда розташовувалася за 150 м на захід від Замку по вул. Овражній, 5, де під час розвідки 1959 р. була придбана у місцевої жительки Т.М. Душиної округлобока грушевидної форми велика амфора (висота понад 50 см, діаметр 30 см) [73].

Експедиція зробила спробу окреслити кордони Новгород-Сіверського посаду. Так, у районі вулиць Герцена та Селянської були зафіксовані залишки валів окольного міста, а в північно-західній частині траншеєю розрізано рів (глибина 4,5 - 5 м при ширині 11 м). Таким чином, І.І. Єдомаха визначив, що вулиця Селянська

була прокладена по засипаному рову XI - XII ст. [74].

Започаткував І.І. Єдомаха і дослідження Новгород-Сіверського подолу. У 1962 р. у районі Заруччя, що на лівому березі Зубрицького струмка, на північний захід від Замка, на території шкільного подвір'я на площі 84 кв.м частково були зафіксовані залишки садиби заможного городянина XII ст. (2 житла та 2 господарські споруди). На думку дослідника, цей комплекс можна вважати залишками заміської садиби новгород-сіверських князів або заможного городянина [75].

Загалом протягом трьох польових сезонів експедицією ЧІМ на території Новгород-Сіверського було досліджено 508 кв. м культурного шару IX - XIII ст., а також обстежено городища біля сіл Комані, Гірок, Дігтярівки та Кудлаївки, де виявлено матеріали роменської культури [76].

Подальші дослідження на терені Новгород-Сіверського Подесення на цьому етапі проводили археологічні експедиції ІА АН СРСР та Ленінградського відділення (далі ЛВ) ІА АН СРСР. У першу чергу потрібно відзначити роботи з дослідження пам'яток ранньозалізного віку, які протягом 1965-1967 рр. проводив Юхнівський загін ІА АН СРСР під керівництвом О.М. Мельниковської, що дозволило з'ясувати і стан середньовічних старожитностей. Так, розвідка 1965 р. засвідчила, що II Горкинське городище (Ігореве Сільце) біля с. Гірки вже на той час «повністю разрушено меловим карьером» [77]. Члени експедиції оглянули також кургани на території II Киселівського городища та залишки укріплень городищ біля сіл Дробишів та Бугринівка [78].

З метою перевірки стану курганних старожитностей регіону Радимичька експедиція ІА АН СРСР під керівництвом Г.Ф. Соловйової у 1967 р. провела обстеження насипів, відомих у науковій літературі з середини XIX ст. Розвідки засвідчили, що кургани біля сіл Ларинівки, Рикове (сучасне Кірове) не збереглися. Поблизу села Ушівка зафіксовані сліди трьох вже досліджених насипів [79], ймовірно, розкопаних І.С. Абрамовим у 1909 р. Також з'ясувалось, що більшість курганів біля с. Форостовичі знищена оранкою, лише по дорозі на Семенівку ще височіли 10 насипів у доброму стані [80]. Форостовицьке городище вже на той час було знищене, а за птахофермою було зафіксовано селище [81], на якому того ж таки року загоном Е.О. Симоновича проведено пробні розкопки. Було встановлено, що поселення безперервно існувало з VII ст. до монголо-татарської навали. Незначна площа розкопок (20 кв. м) усе ж таки дозволила зафіксувати ранньосередньовічні знахідки в господарських ямах та в заповненні напівземлянки [82].

Розвідки в пониззі річок Роми та Смяч у 1967 р. провела експедиція під керівництвом П.М. Третьякова. Огляд правого берега р. Смяч дозволив зафіксувати не лише стоянки та поселення доби неоліту, бронзи та пізнюзарубинецькі пам'ятки, а й відкрити поселення XII-XIII ст. на північно-західній околиці с. Мамекіне. Також П.М. Третьяков зафіксував на південно-західній околиці с. Ленків (у звіті помилково Ланков) «неровности, возможно, представляющие остатки разрушенных древних курганов» [83], що підтверджує інформацію С.А. Гатцука, Д.Я. Самоквасова та П.С. Уварової про існування тут насипів. Крім того, експедицією відкрито середньовічне поселення біля села Камінь в урочищі Забока та оглянуто на лівому березі р. Судості поблизу с. Грем'яч поселення XI-XIII ст., яке у 1963 р. було зафіксоване розвідками групи Є.А. Шмідта [84].

На північно-східній околиці с. Чулатове Середньодеснянською археологічною експедицією ЛВ ІА АН СРСР під керівництвом Є.О. Горюнова у 1968 р. були здійснені розкопки багаточарового поселення на площі 58 кв.м. Це дозволило отримати матеріали роменської культури та XII-XIII ст. [85]. Деснянським розвідковим загоном С.С. Березанської у 1972 р. на східній околиці с. Мамекіне в урочищі Колодязний бугор під час шурфовки виявлено шиферне прясельце та фрагменти кружального посуду, що може свідчити про існування на цьому місці давньоруського поселення [86].

Початок нового, більш плідного етапу у вивченні Новгород-Сіверського Подесення, пов'язаний з утворенням постійно діючої Чернігово-сіверської експедиції

(з 1979 р.) та відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1980 р.).

Протягом 1979-1984 рр. спільна експедиція Інститутів археології АН СРСР, АН УРСР та ЧІМ під керівництвом А.В. Кузи проводила комплексні дослідження столиці Новгород-Сіверського князівства, охопивши всі ділянки міста та його околиць. Роботами на території Замку було остаточно встановлено, що городище-дитинець (2 га) має потужний (до 4 - 5 м) культурний шар давньоруського та пізньосередньовічного часу. Протягом кількох польових сезонів у південній (1979 р.) та західній (1981 р.) частині Замку були вивчені залишки оборонних споруд, що являли собою дерев'яні конструкції - кліті, заповнені землею та глиною. Саме під ними були зафіксовані горизонти з матеріалами роменської та юхнівської культур [87].

Безпосередньо під подошвою валу А.В. Кузою було досліджено житло, знищене пожежею в останню чверть X ст., в заповненні якого поряд з ліпною роменською керамікою знайдена ранньогончарна (на одному із денць зафіксована тамга Святослава Ігоревича) [88]. Це дозволило стверджувати, що початковий вал був насипаний останнім. Отже, спорудження перших укріплень Новгород-Сіверського, на думку А.В. Кузи, відбулося за князювання Володимира Святославича [89]. Нагадаємо, що такої ж думки дотримувались А. Пригара у XVIII ст. та П.І. Сбитнев на початку XIX ст. Також була підтверджена думка І.І. Єдомахи, що новий етап у житті міста розпочинається наприкінці XI - на початку XII ст., коли вал дитинця реконструюється, а згодом неодноразово досипається у XIV- XVII ст.

У північно-західній ділянці дитинця, впритул до фортечної стіни, протягом польових сезонів 1980-1981 рр. були розкриті залишки князівського льоху-медуші. Він був збудований наприкінці XI ст. і знищений під час пожежі в середині XII ст. Являв собою заглиблену в материк на 0,7 - 0,9 м споруду стовпової конструкції 7,4 - 7,3 м. Материкова долівка вкрита рядами округлих лунок діаметром 0,3 - 0,6 м і глибиною 0,15 - 0,3 м, багато з яких було залито вапняним розчином, а в деяких збереглися відбитки денць амфор. У приміщенні могли зберігатися 120-140 півторавідерних корчаг [90]. Усе це, на думку А.В. Кузи, вказує на приналежність медуші до комплексу споруд князівського двору Новгород-Сіверського дитинця [91]. Серед знахідок виділяється висла архаїчна печатка, яка належала князю київському та чернігівському Святославу Ярославичу, уламки візантійського скляного посуду, поливний кримський таріль, шпори, наконечники стріл та списів, ливарні формочки, бойова сокира [92].

Подальші роботи охопили і східну ділянку дитинця, де було виявлено численні залишки будівельних матеріалів (уламки плінфи, фрагменти фресок) [93], що засвідчило розташування саме на цій ділянці головного храму міста - Михайлівської церкви, що згадується в Іпатіївському літопису під 1180 р. [94]. Церква була зведена на початку XII ст. Олегом Святославичем на честь свого святого патрона. На жаль, залишки фундаментів цієї споруди виявити поки що не вдалося. Скоріше за все, селітряне виробництво, розміщене на території Замку в XVIII ст., знищило фундаменти. Археологам лише вдалося простежити у шарах другої половини XIII - XIV ст. використання городянами уламків плінфи для особистих потреб, що свідчить про руйнування храму в середині XIII ст. [95].

У 1980 р. вдалося реконструювати і південно-західну ділянку дитинця, де скоріше за все розташовувалися житла князівської дружини. Одне із жител, що було вивчене В.П. Коваленком, являло собою наземну споруду, поряд з якою розташовувались кілька ям-льохів та невеличкий хлів. Зафіксовані знахідки вказують на високий соціальний статус господаря (дві скляні посудини жовтого скла, уламки двох скляних бокалів, ножі, колчевидне кресало, ключ, залізне писало, інкрустоване мідним дротом, залізна шпора, дві вставки з бурштину від каблучок, фрагменти віконниці, значна кількість фрагментів посуду XII - початку XIII ст.) [96].

Водночас проводились дослідження на території Новгород-Сіверського посаду (40 - 50 га). Було встановлено, що заселення цієї частини міста розпочалося вже у

VIII - IX ст. Про це свідчили фрагменти кераміки роменської культури на всіх ділянках. Спостереженнями за культурним шаром було встановлено, що розширення основної території посаду відбувалося від країв тераси Десни вглиб, і в XI ст. його територія була вже значною мірою забудована [97]. Дослідженнями 1980, 1982 - 1983 рр. вдалося зафіксувати залишки оборонних споруд початку XII ст., що склалися з рову та валу з дерев'яними конструкціями та уточнити кордони і топографію окольного міста [98]. Проведені в 1979 р. роботи загонів О.В. Григор'єва (в районі Миколаївської церкви) та Є.О. Шинакова (на подвір'ї ветеринарного училища) дозволили локалізувати територію Новгород-Сіверського острога (близько 5 га) [99].

Завдяки проведеним роботам на усіх ділянках давнього Новгорода-Сіверського було визначено, що його посад мав радіально-кільцеве планування, своєрідними «вузлами» якого були храми [100]. Дослідження біля Успенського собору та Миколаївської церкви, заснування яких літературна традиція відносила до домонгольського часу, будь-яких свідчень про давньоруські муровані споруди не виявили. Втім, В.П. Коваленком у західній частині посаду, в районі базарної площі, у 1982 р. було зафіксовано житло другої половини XII ст., де черинь печі був викладений з цілих та фрагментованих плінф [101]. На думку П.О. Раппопорта, вона може бути датована серединою-другою половиною XII ст. і суттєво відрізняється від плінфи Спаського собору та будівельних матеріалів, знайдених на Замку. Це дає підстави сподіватися, що подальші роботи на цій ділянці посаду дозволять відкрити невідому кам'яну споруду XII ст.

Польові дослідження стародавнього міста доповнюються результатами металографічних та спектральних аналізів Р.С. Орлова і Г.О. Вознесенської [102], вивченням антропологічних матеріалів П.М. Покасом [103], житлових та господарчих будівель і кераміки О.В. Григор'євим, О.А. Королюк та І.Г. Сарачевим [104].

Монастирським загоном експедиції (керівник В.П. Коваленко) у 1981 - 1983 рр. були продовжені роботи з вивчення території Спасо-Преображенського монастиря і в першу чергу - фундаментів давньоруського Спаського собору. Були розкриті центральна апсида храму, залишки південної та північної апсид, міжапсидні стінки, частина північно-східного та північно-західного підкупольних стовпів, західний притвор, ділянки давньої долівки храму з поліхромних майолікових плиток [105]. Для забезпечення ув'язування давньої споруди з нововідкритими ділянками храму було повторно розкрито фундаменти, вже досліджені М.В. Холостенком у 1954-1956 рр. Це дозволило уточнити розмір та пропорційність паперті, прибудованої до храму вже в післямонгольський час. Виявилось, що вона примикала до дерев'яного храму не зовсім симетрично [106], що не відповідає висновкам М.В. Холостенка. Крім того, замість притворів були виявлені північні та південні півкола. За наслідками проведених розкопок встановлено головні характеристики храму, що дозволило П.О. Раппопорту реконструювати його план, суттєво змінивши при цьому схему М.В. Холостенка. Уточнено дату зведення пам'ятника - перша третина XIII ст. - і визначено його місце серед інших архітектурних об'єктів домонгольського періоду [107].

У зв'язку з початком проведення реставраційних робіт на території Спасо-Преображенського монастиря у 1996-1997 рр. експедицією Чернігівського пединституту ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом А.Л. Козакова проводилися охоронні археологічні дослідження. Вдалося уточнити дату початку життя на території монастиря - X ст. (матеріали роменської культури зафіксовані ще І.І. Єдомахою, але він датував початок розбудови території XI ст.) і визначено, що інтенсивна забудова цієї ділянки припадає на другу половину XII ст. [108] Цією ж експедицією були вперше проведені археологічні розкопки на території фортеці-супутника Новгорода-Сіверського - Домотканівського городища, де розпочалося будівництво телерадіоцентру. Розкопками зафіксовано 14 напівземлянкових та наземних жител, господарські споруди та ями. Вперше зафіксована дренажна система,

яка перетинала посад з півночі на південь і виходила в один з найближчих ярів. За стратиграфічними спостереженнями було зроблено припущення, що вона була перекрита дерев'яною вимостою. Крім того, було досліджено кілька поховань, що мали елементи пережитків язичництва (фрагменти посуду, ніж) і які можна віднести до некрополя Домотканівського городища [109].

Археологічними дослідженнями були охоплені й численні князівські села, про які згадує літописець Так, у 1979 р. В.П. Коваленко обстежив комплекс пам'яток в урочищі Сільце між селами Гірки та Горбове, яке було відоме, як II Гіркінське городище. На той час збереглися частково вал, рів та невеликий майданчик посаду. Внаслідок проведення шурфовки (5 шурфів) і зняття окомірного плану комплекс отримав нову назву - Горбівський, який, на думку В.П. Коваленка, можна упевнено ототожнити з літописним Ігоревим Сільцем [110].

Розкопки на Горбівському комплексі продовжував протягом 1980-1984 рр. загін під керівництвом О.В. Григор'єва. Він виділив 4 періоди в історії роменського городища з IX ст. і до початку XI ст. Разом з тим вдалося дослідити оборонні споруди, що являли собою вал висотою понад 3 м та шириною до 10 м з дерев'яними конструкціями у два ряди дубових клітей, що були споруджені в X ст. Крім того, з напільного боку був зафіксований псевдоескарп, що відповідає першопочатковій схемі зведення сіверянських городищ (Велике Горнальське, Донецьке, Титчиха) [111]. Розкопками встановлено, що селище, яке прилягає до залишків давньоруського городища з північного сходу і займає усю південну частину мису, загиною внаслідок сильної пожежі в середині XII ст., після чого життя в ньому не поновлювалось [112]. Хронологічні рамки існування поселення визначені О.В. Григор'євим серединою X - першою половиною XII ст. [113]. Важливість цього населеного пункту підкреслює знахідка у 1887 р. скарбу срібних «чернігівських» гривень. На думку Є.О. Шинакова, саме через Ігореве Сільце пролягав шлях з Путивля до Новгород-Сіверського вздовж р. Шостки, який перетинав р. Десну саме в районі сучасного с. Горбове [114].

За кілька кілометрів від Ігорєва Сільця розташоване ще одне поселення того ж періоду, досліджене протягом 1983-1984 рр. Путивським загonom під керівництвом О.В. Григор'єва біля с. Путивськ в урочищі Путивльська гора, частково знищеному крейдяним кар'єром. На площі 1000 кв. м виявлено 2 наземні житлові споруди з підклітами, кілька господарських приміщень та господарські ями, зафіксовано численний інвентар (фрагменти скляних браслетів, прясельця, точильні бруски, ножі, кістяна голка, підкова, гвіздки). Усі комплекси мають сліди пожежі, а під завалом будівлі № 7 виявлено кістяк молодої жінки. Ще 3 кістяки у неприродних позах було зафіксовано в розкопах 8, 9, 10, 11. Усе це засвідчило сліди погрому селища в середині XII ст. і підтвердило дані з літопису про спустошення новгород-сіверської землі в грудні 1146 р. [115].

Крім того, 1979 р. було обстежено відомі в літературі городище та кургани на північно-східній околиці с. Пушкарі та селище між селами Рогівкою і Пушкарями. Встановлено, що кургани на північно-східній околиці с. Пушкарі (між Кузінін та Погонським ровами) на той час були вже знищені ерозією ґрунтів, а 2 - пограбовано скарбошукачами [116].

Поховальні старожитності Новгород-Сіверської округи почали вивчатися загonom Новгород-Сіверської експедиції під керівництвом О.П. Моці з 1980 р., який охопив 4 некрополі поблизу сіл Комань, Пушкарі, Форостовичі та Ушівка. Уперше були проведені розкопки курганної групи в урочищі Козацька Могила, на північній околиці с. Комань, що на території кладовища. У групі з 8 насипів діаметром 5 - 10 м та висотою близько 1 м було досліджено 3 кургани, які датуються XI - XII ст. Усі вони виявилися безінвентарними, один кенотаф, а решта з трупопокладенням у поховальній ямі (курган № 3) та на рівні денної поверхні (курган № 1) з елементами пережитків язичництва (наявність кострища). Ще два кургани-кенотафи розкопано на південній околиці с. Пушкарі. За фрагментами ліпного та кружального посуду вони датуються давньоруським часом [117].

По одному кургану було розкопано на відомих могильниках поблизу сіл

Форостовичі та Ушівка, які в різний час досліджувались Д.Я. Самоквасовим та І.С. Абрамовим. З'ясувалось, що від могильника на північно-східній околиці с. Форостовичі збереглося 8 насипів. Розкопки одного із найбільших курганів (діаметр 8 - 9,5, висота 1 м) дозволили зафіксувати залишки кострища. Це дозволяє віднести це поховання до групи кенотафів. Другий насип, розташований у курганній групі, на краю другої надзаплавної тераси лівого берега р.Ласки, неподалік від підземного джерела Криниця, що на східній околиці с. Ушівка, дав набагато цікавіший матеріал. Відзначимо, що буквально усі кургани цієї групи були зі слідами розкопок «колодязем», тому було вирішено ще раз розкопати розташований в центрі групи насип діаметром 6 - 6,2 м та висотою 0,5 - 1 м. На кострищі (2,6 x 1,2 м , товщиною 0,25 м) зафіксовано сліди поховальної конструкції, фрагменти посуду, що дозволило датувати його Х ст. Крім того, простежено впускні поховання, пошкоджені попередніми розкопками, з інвентарем - 4 сердолікові (біпірамідальна, кулястоподібна та 2 призматичні), 11 скляних позолочених та 2 круглі (пастова та скляна) намистини, бронзові скроневі кільця, срібна підвіска з шароподібним виступом, фрагмент залізного предмета, і віднесені до XI ст. [118]

Експедицією на південно-східній околиці селища Киселівка в урочищі Городок було також оглянуто 3 курганоподібні насипи (діаметр 10 - 12 м, висота 2 м), які були зафіксовані Ф.В. Лучицьким. Крім того, велися пошуки могильника на території Новгород-Сіверського. Внаслідок шурфування в районі вулиць К. Маркса та Свободи (5 шурфів) встановлено, що ця територія в давньоруський час не була заселена [119].

За програмою паспортизації пам'яток археології до Зводу пам'яток історії та культури у 1980 р. В.П. Коваленком та О.В. Шекуном були проведені археологічні розвідки на території Новгород-Сіверського району. На всі старожитності IX - XIII ст. було складено охоронні паспорти.

На жаль, як і на попередньому етапі досліджень новгород-сіверських старожитностей IX - XIII ст., вивченням було охоплено лише правий берег р. Десни та її приток - Роми, Судості, Смяча. Залишилися не обстеженими території, розташовані за межами головної річкової мережі. Вивчення цих ділянок дозволить відкрити нові пам'ятки IX - XIII ст. та повністю відтворити історичні події, які розгорталися на терені Новгород-Сіверщини. Загалом можна визнати, що цей регіон Чернігівщини на сьогодні найдослідженіший в археологічному відношенні порівняно з іншими територіями краю.

Джерела та література:

1. Ясновская Л.В. Из истории изучения археологических древностей Новгород-Северского Подесенья // Первая Сумская областная научная историко-краеведческая конференция: Тез. докл. и сообщ. - Сумы, 1990. - С. 38
2. Генинг В.Ф., Левченко В.Н. Археология древностей - период зарождения науки (конец XVIII в. - 70-е гг. XIX в.). - К., 1992. - С. 8.
3. Новгород-Сіверського плани // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 552 - 553.
4. Опис Новгородсіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931. - С. 1.
5. Пригара А. Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского // Російський державний військово-історичний архів. - Ф. ВУА. - Спр. 9162. - Арк. 1.
6. Там само.
7. Там само. - Арк. 2.
8. Там само.
9. Там само. - Арк. 4.
10. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 г. / Підготовка до друку Коваленка О., Петреченко І. // Сіверянський літопис. -1995. - № 5. - С. 151.
11. Киевлянин. - 1895. - № 145.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. - Т.1. - Санктпетербург, 1830. - С. 1373.

13. Сбитнев И.М. Новгород-Северский // Отечественные записки. - 1828. - № 96. - С. 106 - 107.
14. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1874. - Кн. 6. - С. 3, 29, 56, 64.
15. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1874. - Кн. 6. - С. 3.
16. Протокол № 75. // Древности. Труды Московского археологического общества. - М., 1874. - Т. IV. - Вып. II. - С. 11; Отчет председателя Общества графини П.С.Уваровой о двадцатипятилетней деятельности общества // Древности. Труды Московского археологического общества. - М., 1894. - Т. 15. - Вып. 1. - С. 63.
17. Центральный історичний архів м.Москви (далі ЦІАМ) - Ф. 454. - Оп. 2. - Спр. 118. - Арк. 477
18. ЦІАМ. - Ф. 454. - Оп. 2. - Спр. 118. - Арк. 477 зв.; Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. - М., 1908. - С. 39.
19. Сведения 1873 г. о городищах и курганах // Известия Императорской археологической комиссии. - СПб., 1903. - Вып. 5. - С. 94.
20. Самоквасов Д.Я. Могила Русской земли. - М., 1908. - С. 207.
21. Самоквасов Д.Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III археологического съезда в Киеве 1874 г. - М., 1878. - Т. 1. - С. 185 - 224.
22. Самоквасов Д.Я. Могила Русской земли. - М., 1908. - С. 207.
23. Богданов А.П. Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии // Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. - 1882. - Т. 35. - Ч. 1. - Вып. 4. - С. 350 - 361; Відділ письмових джерел Державного історичного музею (м.Москва) (далі ВПД ДІМ) - Ф. 448. - Оп. 1. - Д. 19. - Арк. 278 зв.
24. ЦІАМ. - Ф. 454. - Оп. 2. - Спр. 50. - Арк. 2 зв.
25. Рукописний відділ наукового архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії матеріальної культури (далі РВ НА Спб. ПМК) РАН. - Ф. 1. - Оп. 1878 г. - Спр. 14. - Арк. 14 - 14 зв.; Протоколи. № 158 // Древности. - М., 1883. - Т. IX. - Вып. II, III. - С. 13
26. Котляр Н.Ф. Северорусские («черниговские») монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994. Новое в нумизматике. - М., 1996. - С. 91.
27. Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1878 и 1879 годы. С атласом. - Санкт-Петербург, 1881. - С. XXXVIII.
28. ЦІАМ. - Ф. 454. - Оп. 2. - Спр. 50. - Спр. 1.
29. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1878 г. - Спр. 14. - Арк. 16 - 18.
30. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1886 г. - Спр. 21. - Арк. 1.
31. Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1882 - 1888 годы. - СПб., 1891. - С. CLXIV; Самоквасов Д.Я., Уварова П.С. Выписки из дел Императорской археологической комиссии 1860-1905 гг. и Черниговского Губернского статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П.С.Уваровой (О находках денежных кладов и других древностей) // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. - М., 1906. - Вып. 1. - С. 54.
32. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1886 г. - Спр. 21. - Арк. 2 - 4.
33. Рклицкий М. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее // Земский сборник Черниговской губернии. - 1899. - № 1. - С. 39 - 60; Ханенко А.И. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии. Новгород-Северский уезд. - Чернигов, 1887. - 38 с.
34. Ханенко А.И. Историческое описание... - С. 9.
35. Самоквасов Д.Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV археологического съезда // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. - М., 1906. - Вып. 1. - С. 4 - 21.
36. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. - Чернигов, 1908. - С. 6.
37. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 403. - Арк. 218 зв.
38. Там само.
39. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1907 г. - Спр. 41. - Арк. 41, 43, 94 - 95.
40. Там само. - Л. 41 - 43; 101.
41. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1907 г. - Спр. 41. - Арк. 126.

42. Там само. - Арк. 35.
43. А.С. (Спицын) Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С.А.Гатцуком // Известия Императорской Археологической комиссии. - С. -Петербург, 1909. - Вып. 29. - С. 164.
44. Самоквасов Д.Я., Уварова П.С. Выборка из дел Черниговского комитета общества Нестора летописца и архива граф. П.С.Уваровой (Городища и курганы) // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. - М., 1906. - Вып. 1. - С. 82; Самоквасов Д.Я. Указатель городищ Черниговской губернии // Северянская земля и северяне по городищам и могилам. - М., 1908. - С. 103 - 119.
45. Археологические раскопки // Черниговское слово. - 1909. - 1 августа. - № 784. - С. 2.; Абрамов И.С. Раскопки в Черниговской губернии у д. Ушивка Кролевецкого уезда // Известия Археологической комиссии. - Спб., 1910. - Прибавления к Вып. 34. - С. 142.
46. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві. - Ф. 725. - Оп. 1. - Спр. 27. - Арк. 1 - 2 зв.
47. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАНУ) - Ф. ВУАК - № 24/2. - Арк. 1.
48. НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - № 24. - Арк. 116 - 117.
49. НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - № 49/12. - Арк. 1, 6.
50. Лучицький Ф.В. Короткий звіт: с. Пушкарі - Новгород-Сіверський. // НА ІА НАНУ - Ф. Деснинська експ. № 92. - Арк. 3.
51. Розенфельдт Р.Л. Пушкаревское городище на р. Десне // Советская археология. - 1947. - Т. 9. - С. 194, 197.
52. Лучицький Ф.В. Короткий звіт: с. Пушкарі-Новгород-Сіверський - Арк. 6 - 7.
53. Там само. - Арк. 8.
54. Воеводский М.В. Отчет об исследовании II Новгород-Северского городища, произведенного Деснинской экспедицией 18-22 июля 1945 г. // НА ІА НАНУ. - 1945/1. - Ф.експ. 522. - 2 с.
55. Подгаецкий Г.В. Отчет о работе в 1939 г. // РВ НА Спб. ПМК. - Ф. 35. - Оп. 1. - Спр. 1939. - № 6. - С. 4.
56. Воеводский М.В. Городище и стоянка «Песочный Ров». Отчет о работах 1946 г. // НА ІА НАНУ. - 1946/5. - Ф.експ. 525. - С. 11 - 17; Його ж. Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г. // Краткие сообщения института истории материальной культуры (далее КСИИМК). - 1948. - № XX. - С. 39; Воеводский М.В., Артишевская Л.В. Раскопки городища и стоянки «Песочный ров» в 1947 г. // НА ІА НАНУ. - 1947/4. - Ф.експ. 708. - С. 14 - 15.
57. Лучицький Ф.В. Короткий звіт... - С. 8.
58. Лучицький Ф.В. Очет о разведке по р.Смячу и Роме на территории Новгород-Северского района Черниговской обл. 1940 года // НА ІА НАНУ. - Ф. Десн.експ. № 100. - С. 3.
59. Воеводский М.В. Отчет о работе Деснинской экспедиции 1946 года // НА ІА НАНУ. - 1946/5. - Ф.експ. 524. - С. 20 - 22; Його ж. Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г. // КСИИМК. - 1948. - Вып. 20. - С. 36 - 40.
60. Воеводский М.В. Городища Верхней Десны // КСИИМК. - 1949. - Вып. 24. - С. 75.
61. Щавелев С.П. Деснинская экспедиция М.В.Воеводского и ее вклад в археологическое изучение Курского края // Деснинские древности. - Брянск, 1995. - С. 12.
62. Холостенко Н. Исследования памятника XII века в г.Новгород-Северске (Черниг. обл.) // Сборник сообщений Киевпроект. - 1958. - № 2. - С. 43.
63. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. - М., 1980. - С. 163.
64. Едомаха И.И. Отчет об археологической разведке в г.Новгород-Северске в 1959 г. // НА ІА НАНУ. - 1959/20. - Ф.експ. № 3324. - С. 2, 6.
65. Там само. - С. 4, 6.
66. Там само. - С. 7 - 8, 9.
67. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. // НА ІА НАНУ. - 1960/63. - Ф. експ. № 5716. - С. 2 - 12, 15.
68. Там само. - С. 16.
69. Там само. - С. 17.
70. Там само. - С. 18 - 22; Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. // НА ІА НАНУ. - 1962/65. - Ф. експ. № 4960. - С. 2 - 12.
71. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. - С. 33.
72. Едомаха И.И. Краткий отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском

- в 1962 г. // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 2124. - Оп. 1. - Спр. 304. - Арк. 25 - 25 зв.; Його ж. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. - С. 18 - 20.
73. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1959 г. - С. 5.
74. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. - С. 35 - 36.
75. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. - С. 24.
76. Едомаха И.И. Дневник Менской археологической разведывательной экспедиции ЧИМа, сентябрь-октябрь 1959 г. // ДАЧО - Ф. Р 2124. - Оп. 1. - Спр. 240. - Арк. 63.
77. Мельниковская О.Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 г. // НА ІА НАНУ. - 1965/48. - Ф. експ. № 4513. - С. 5.
78. Мельниковская О.Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г. // НА ІА НАНУ. - 1967/43. - Ф. експ. № 4784. - С. 6.
79. Соловьева Г.Ф. Отчет о раскопках на территории УССР Радимичской экспедиции Института археологии АН СССР в 1967 г. // НА ІА НАНУ. - 1967/ 37. - Ф. експ. № 4877. - С. 5.
80. Там само. - С. 7.
81. Сымонович Э.А. Отчет о пробных раскопках в с.Форостовичи Новгород-Северского р-на Черниговской обл. в 1967 г. // НА ІА НАН України. - 1967/25. - Ф. Експ. № 4767. - С. 6.
82. Сымонович Э.А. Форостовичи - раннесредневековое селище в Подесенье // Археологические открытия (далі АО) 1967 года. - М., 1968. - С. 235 - 236.
83. Третьяков П.Н. Отчет об археологических исследованиях 1967 г. в Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. - 1967/38. - Ф. експ. № 4881. - С. 23 - 24.
84. Там само. - С. 24.
85. Горюнов Е.А. Отчет о работе Среднедеснинской археологической группы Института археологии (Ленинградское отделение) АН СССР, 1968 г. // НА ІА НАНУ. - 1968/50. - Ф. експ. № 5262. - С.20. Його ж. Поселение у села Чулатово // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі КСИА). - М., 1971. - Вып. 125. - С. 41 - 45.
86. Березанская С.С., Ковалева Л. Дневник Деснинского разведочного отряда 1972 г. // НА ІА НАНУ. - 1972/10. - Ф.експ. № 6409. - С. 7.
87. Коваленко В.П., Куза А.В., Орлов Р.С. Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1979 года. - М., 1980. - С. 281.
88. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. // НА ІА НАНУ. - 1980/125. - Ф. експ. № 9800. - С. 8 - 9.
89. Куза А.В. Малые города Древней Руси. - М., 1989. - С. 78.
90. Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1980 года. - М., 1981. - С. 259; Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1981 года. - М., 1983. - С. 269; Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований // На Юго-Востоке Древней Руси: историко-археологические исследования. - Воронеж, 1996. - С. 7.
91. Куза А.В. Новгород-Северский - столичный город Игоря Святославича // Новгороду-Северскому - 1000 лет. - Чернигов-Новгород-Северский, 1989. - С.21.
92. Коваленко В.П., Куза А.В., Орлов Р.С. Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1979 года. - М., 1980. - С. 281; Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1981 года. - М., 1983. - С. 269.
93. Григорьев А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1984 года. - М., 1986. - С. 229.
94. Полное собрание русских летописей. - Т. II. - Стб. 613.
95. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований // На Юго-Востоке Древней Руси: историко-археологические исследования. - Воронеж, 1996. - С. 7.
96. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. // НА ІА НАН України. - 1980/125. - Ф. експ. № 9800. - С. 17 - 23; Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги ... - С. 8.
97. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги ... - С. 9.
98. Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1980 года. - М., 1981. - С. 259; В.П.Коваленко, А.В.Куза. Отчет об исследованиях Новгород-

Северского посада в 1982 - 1983 гг. // НА ИА НАНУ. - 1982-1983/146. - Ф.експ. № 21157. - С. 2 - 4.

99. Орлов Р.С., Куза А.В., Шинаков Е.А., Коваленко В.П., Григорьев А.В. Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ИА НАНУ. - Ф. 1979/37. - С. 15 - 17.

100. Казаков А.Л., Коваленко В.П. К исторической топографии «окольного града» Новгород-Северского XII - XIII вв. // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля. - Путивль, 1988. - С. 24; Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги ... - С.11.

101. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчет об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982 - 1983 гг. - С. 10.

102. Вознесенская Г.А., Коваленко В.П. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли // Земли Южной Руси в IX - XIV вв. - К., 1985. - С. 96 - 98; Орлов Р.С. Сплавы цветных металлов Новгород-Северской земли в X - XII вв. // Новгороду-Северскому - 1000 лет. - Чернигов-Новгород-Северский, 1989. - С. 44 - 45; Орлов Р.С. Ювелірні прикраси Новгород-Сіверської землі // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60- річчю від дня народження О.В.Шекуна (19 - 20 січня 1995 р., м. Чернігів). - Чернігів, 1995. - С. 60 - 63.

103. Покас П.М. Средневековое население Новгорода-Северского по данным палеоантропологии // Новгороду-Северскому - 1000 лет. - Чернигов - Новгород-Северский, 1989. - С. 50 - 51.

104. Григорьев А.В. Домостроительство Новгорода-Северского и его округа // К 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника: Тез. докл. - Чернигов, 1987. - С. 36 - 37; Королюк О.А. Давньоруські житла Новгород-Сіверського дитинця // Археологія. - К., 1988. - Вип. 61. - С. 80 - 85; Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А.В. Северянская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. - Тула, 2000. - С. 232 - 233.

105. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчет о раскопках собора XII в. в Н. - Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981 г. // НА ИА НАНУ. - 1981/37. - Ф.експ. № 10052; Коваленко В.П. Отчет о раскопках собора XII века в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1982 г. // НА ИА НАНУ. - 1982/55. - 34 с.; Раппопорт П.А. Отчет о работе архитектурно-археологической экспедиции в 1982 г. // РО НА Спб.ИИМК. - Ф. 35. - Оп. 1. - 1985. - № 5. - С. 4.

106. Коваленко В.П., Куза А.В., Большаков Л.Н. Отчет о раскопках собора XII в. в Н.-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1983 г. // НА ИА НАНУ. - 1983/161. - Ф. експ. 21550 - С. 2 - 6.

107. Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1982 года. - М., 1984. - С. 272; Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле // Зограф. - Београд, 1987. - № 18. - С. 5; Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // Краткие сообщения ИА АН СССР. - М., 1989. - № 195. Славяно-русская археология. - С. 51 - 53.

108. Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження 1996 р. на території Новгород-Сіверського Преображенського монастиря // НА ИА НАНУ. - 1996/67. - С. 17.

109. Казаков А.Л. Тайны Новгород-Северской земли // Черниговский полдень. - 1996. - 13 июня.

110. Орлов Р.С., Куза А.В., Шинаков Е.А., Коваленко В.П., Григорьев А.В. Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ИА НАН Украины. - 1979/37. - Ф. експ. № 9252. - С. 59 - 62; Коваленко В.П., Орлов Р.С. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1979 года. - М., 1980. - С. 283; Коваленко В.П. Княжеские села в окрестностях Новгорода-Северского в XII в. // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля. - Путивль, 1988. - С. 16 - 18.

111. Григорьев А.В. Укрепления городища у с.Горбово // Архітурні та археологічні старожитності Чернігівщини. - Чернігів, 1992. - С.40 - 44; Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. - Тула, 2000. - С. 67 - 69.

112. Григорьев А.В., Куза А.В., Коваленко В.П. Отчет о раскопках на селище у с.Горбово Новгород-Северской экспедицией в 1980 г. // НА ИА НАНУ. - 1980/125 а - Ф. експ. № 9802. - С. 16.

113. Григорьев А.В. Поселение у села Горбово // Краткие сообщения ИА АН СССР. - М.,

1985. - Вып. 175. Средневековая археология восточной Европы. - С. 72.

114. Шинаков Е.А. Характер размещения древнерусских памятников на территории «Воронежских лесов» // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. - К., 1981. - С. 123.

115. Григорьев А.В. Раскопки в окрестностях Новгорода-Северского // АО 1983 года. - М., 1985. - С. 270; Григорьев А.В. Отчет о работе Путивского археологического отряда в 1984 г. // НА ИА НАНУ. - 1984/176. - Ф. эксп. № 21566. - С. 2 - 6; Григорьев А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1984 года. - М., 1986. - С. 230; Григорьев А.В. Об одном участке пути из Новгорода-Северского в Путивль // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля. - Путивль, 1988. - С. 19 - 20; Літопис Руський за Іпатським списком. - К., 1989. - С. 204.

116. Орлов Р.С., Куза А.В., Шинаков Е.А., Коваленко В.П., Григорьев А.В. Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ИА НАНУ. - 1979/37. - Ф. эксп. № 9252. - С. 64, 70.

117. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. Исследования погребений древнерусского времени Новгород-Северской экспедиции 1980 г. // НА ИА НАНУ. - 1980/125. - Ф. эксп. № 9800. - С. 1 - 4.

118. Там само. - С. 6 - 7.

119. Там само. - С. 8.

